

Переклади Святого Письма УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

«Коли б Господь сподобив підперти
рідну мову Біблією»

Анотація: У статті розглянуто історичні аспекти перекладання Біблії українською мовою. Увагу зосереджено на перекладі Нового Заповіту Пилипа Морачевського (XIX ст.) та чотирьох повних перекладах Святого Письма: П. Куліша, І. Пулюя, І. Левицького (XIX ст.); І. Огієнка; І. Хоменка (XX ст.) та Р. Турконяка (XX–XXI ст.). Поява Біблії українською мовою була зумовлена процесами національно-культурного та духовного відродження українців у різні історичні періоди. Кожен із перекладів пройшов складний шлях до читача: перешкоди з боку держави, офіційної церкви, суспільні катаклізми, тривалість виконання. Автор акцентує на подвижницькій ролі перекладачів і тих, хто сприяв їхній праці, у появі Біблії українською мовою. Переклади ґрунтувалися на здобутках літературної мови і збагачували її новотворами. У перекладацькій діяльності взяли участь представники різних конфесій.

Ключові слова: Біблія, переклад, українська мова, П. Куліш, І. Пулюй, І. Огієнко, І. Хоменко, Р. Турконяк.

Abstract: The historical aspects of translating the Bible into Ukrainian are presented in the article. The attention is focused on the translation of the New Testament by Philip Morachevskyi (XIX century) and four complete translations of the Holy Scriptures: P. Kulish, I. Puliui, I. Levitskyi (XIX century); I. Ogienko; I. Khomenko (XX century) and R. Turkoniak (XX–XXI centuries). The appearance of the Bible in the Ukrainian language was due to the processes of national, cultural and spiritual revival of Ukrainians in different historical periods. Each of the translations has passed a difficult path to the reader: obstacles from the state, from the official church, social problems, long-term process of translation. The author emphasizes the sacrificial role of translators and those who contributed to their work in the appearance of the Bible in Ukrainian. Translations were based on the achievements of literary language and enriched it with new words. Representatives of various denominations took part in the translation activity.

Keywords: Bible, translation, Ukrainian language, P. Kulish, I. Puliui, I. Ogienko; I. Khomenko, R. Turkoniak.

Бородинська Ліна, кандидат історичних наук, доцент, перекладач і літературний редактор, автор книг і багатьох статей з історії євангельського руху на Західній Україні (Рівне, Україна). ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4727-7720>

Національно-культурне відродження українців у XIX ст. позначилося формуванням української самосвідомості, що відбувалося завдяки етнографічним, фольклорним та історичним відкриттям і тогочасним суспільним змінам. Невід'ємною ознакою цього процесу стало також витворення на основі живого народного мовлення української літературної мови. Апогеєм її розквіту, на думку багатьох письменників та мовознавців, є вироблення «високого» сакрального стилю. Мовний розвиток і демократичні тенденції тогочасного суспільства, прагнення до просвіти різних верств населення викликали потребу перекладу українською літературною мовою найбільшої духовної цінності – Біблії.

Окремі частини зі Святого Письма перекладали Маркіян Шашкевич, Антін Кобилянський, Олександр Бачинський, Ярослав Левицький, Володимир Александров у Галичині, що перебувала складі імперії Габсбургів. Більшість із названих були священниками і мали ґрунтовну богословську освіту. У Наддніпрянській Україні ініціювала і здійснювала переклади Біблії українською мовою у XIX ст. здебільшого інтелігенція часто не просто без допомоги церкви, а й всупереч перешкодам з її боку. Частини біблійного тексту переклали Михайло Максимович та Григорій Квітка.

«Не может быть допущен к печатанию»

Переклад Нового Заповіту Пилипа Морачевського

◆ Первістком перекладу Нового Заповіту та Псалмів стала праця Пилипа Морачевського (1806–1879 рр.) – українського письменника, педагога та перекладача. Він усвідомлював, що віддалена від української мови церковнослов'янська, особливо її російська вимова, запроваджена Катериною II, не дає можливості простим українцям зрозуміти бодай основи біблійного вчення. У листі до петербурзького митрополита Ісидора П. Морачевський писав: «Тексти Святого Письма, перекладені українською мовою, принесли б велику користь у поширенні освіти серед українського народу, особливо тепер, на початку 60-х рр. XIX ст., у період швидкого поширення освіти національною мовою, оскільки у початкових недільних та сільських школах слугували б посібниками для навчання тощо. А переклад євангельського вчення зрозумілою рідною мовою сприяв би зміцненню віри та моралі серед народу»^[1]. Почав перекладати біблійні тексти він ще під час педагогічної роботи. А пішовши у відставку з посади інспектора Ніжинського ліцею 1859 р., присвятив перекладацькій справі весь свій час.

1860 р. П. Морачевський переклав Євангелії, а 1863 р. – Дії Апостолів, послання та Апокаліпсис. Перекладач дотримувався переважно церковнослов'янського тексту, але зважав також на німецький, французький,

^[1] Гнатенко Л. Псалтир у перекладі П. Морачевського: до історії створення та видання. Науковий потенціал славистики: історичні здобутки та тенденції розвитку: тези доповідей Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури (Київ, 21 травня 2015 р.). Київ, 2015. С. 195–196.

Пилип Морачевський (1806–1879 рр.)

латинський та польський переклади Святого Письма. Хоч переклад не є абсолютно точним відтворенням оригіналу, а проте двічі отримав високу оцінку вчених за якісну стилістику. Зокрема, Павло Житецький зауважував, що перекладач мав глибоке відчуття народної мови, і втілив у своїй праці «психічну матерію малоросійської мови та властиві їй звороти, її звичаї та традиції». Історик та письменник, Орест Левицький, наголошував, що мова перекладу «позитивно зачаровує своєю простотою та якоюсь задушевністю, гармонійною з духом Євангелія... Деякі конструкції настільки вдалі, що рівних за силою, точністю й колоритністю мови нам не випадало знаходити в жодному з відомих перекладів»^[2].

Восени 1860 р. П. Морачевський надіслав рукопис Євангелій від Матвія та Івана митрополиту Ісидору, з яким був особисто знайомий. Перекладач сподівався від нього підтримки у виданні. Однак Святійший синод не дозволив публікацію перекладу. Невдовзі автор отримав відповідь митрополита: «Перевод Евангелий, сделанный Вами или другим кем-либо, не может быть допущен к печатанию»^[3]. Такий категоричний вердикт міг підкосити наполегливість перекладача. Але П. Морачевський продовжив працю і за два роки надіслав переклад Євангелій до Імператорської академії наук у Петербурзі. Рецензуючи його, академіки І. Срезневський, О. Нікітенко, О. Востоков, підсумували: «Євангеліє, перекладене малоросійською мовою П. Морачевським, є у великій мірі знаменною працею, як із науково-філологічного погляду, так і з релігійно-морального... Якість, характер слів і якість словосполучень українських ніде не спотворює ані суті, ані змісту думок...»^[4].

Попри схвалення Академії наук, 20 червня 1863 р. Святійший синод вдруге заборонив видавати Чотириєвангелію українською мовою^[5]. Це було зумовлене імперською політикою щодо українців, адже за місяць після цього став чинним Валуєвський циркуляр — таємне розпорядження про

^[2] Ботвин Т. М. Українські переклади Біблії XIX–XX століть: лінгвокультурологічний аспект: дис. ... доктора філософії в галузі гуманітарних наук зі спеціальності 035 філологія. Дрогобич, Тернопіль, 2020. 198 с. С. 52.

^[3] Науменко В. Ф. Морачевский и его литературная деятельность. Киевская старина. Т. 79. Київ, 1902. Декабрь. С. 459–479.

^[4] Ботвин Т. М. Українські переклади Біблії XIX–XX століть... С. 50.

^[5] Євангеліє — переклад Пилипа Семеновича Морачевського. URL: https://parafia.org.ua/biblioteka/unikalni-rukopisy/jevanhelije-morachevskoho/vstup_m/

заборону друкувати релігійну та начальну літературу українською мовою. Окрім того, Новий Заповіт російською мовою вийшов лише 1862 р., а Біблія цілком – аж 1876 р. Церковні ієрархи, як і чиновники вважали, що цього для українців досить.

Двічі отримавши відмову, перекладач все одно наполегливо працював і далі. 1864 р. він взявся за переклад Псалмів, який завершив 15 травня 1865 р. Розуміючи, що в умовах антиукраїнської імперської політики йому не вдасться опублікувати свою працю і сподіваючись, що переклади Нового Заповіту і Псалмів таки колись побачать світ, П. Морачевський у травні 1965 р. надіслав рукописи до Академії наук у Петербурзі на тимчасове зберігання в академічній бібліотеці. Але до бібліотеки вони так і не потрапили. Лише через 35 років було виявлено і передано до бібліотеки окремі тексти, які згодом і побачать світ^[6].

Отже, через 46 років після здійснення та 27 років після смерті автора перекладу частину його праці було оприлюднено. 1905 р., під впливом революційних подій у Російській імперії та після чергового рецензування перекладу Євангелій в Академії наук було ухвалено рішення видати чотири Євангелії перекладу П. Морачевського з паралельним церковнослов'янським текстом: від Матвія – 1906 р. від Марка – 1907 р. від Луки – 1908 р., від Івана – 1911 р. За десять років після цього у Львові вийшла Чотириєвангелія цілком і без церковнослов'янських текстів. Після Другої світової війни були здійснені видання у Канаді та США. В Україні чотири Євангелії перекладу П. Морачевського побачили світ аж 2011 р., а Псалми – 2015 р. А проте це – не автентичний текст П. Морачевського, а відредагований архієпископом Парфенієм Левицьким, що, як стверджують вчені, погіршило стилістику авторської праці перекладача. У своїх богослужіннях цей текст використовувала Українська автокефальна православна церква, а також українська діаспора.

«Біблія держить мене на світі...»
**Переклад Біблії Пантелеймона Куліша,
 Івана Пулюя, Івана Левицького**

◆ Перший повний переклад Біблії почав робити Пантелеймон Куліш (1819–1897 рр.) – український письменник, мовознавець, перекладач, фольклорист і етнограф, редактор і видавець. П. Куліш вважав, що сила слова потужніша від сили політики чи зброї. Він говорив своїм побратимам у Кирило-Мефодіївському товаристві: «Ділом нашим нехай би була щира праця над освітою самих себе і інших. Занедбайте політику. Сам собою настане час, що від нашого слова упадуть стіни ерихонські»^[7]. Надаючи такої ваги слову, П. Куліш систематично працював над удосконалення україн-

^[6] Гнатенко Л. Псалтир у перекладі П. Морачевського.

^[7] Пулюй-Куліш. Подвижники нації. За заг. ред. В. Шендеровського. Київ: Рада, 1997. 287 с., С. 87.

ської літературної мови загалом. Одним із його завдань було витворення високого стилю, важливою складовою якого був біблійний стиль^[8], пошук таких мовних ресурсів, які могли б виразити якомога виразніше, яскравіше і гармонійніше високі духовні істини. Саме мовний, а не просвітницький чи богословський аспекти, переважав у праці перекладача. Іван Пулюй пізніше писав: «бралися ми з покійним другом Кулішем до діла з думкою вибороти для погордженої “хлопської мови” почесне місце найперше в церкві і на амвоні, а потім ще й у науці»^[9]. Вчений Євген Нахлік писав про задуми П. Куліша:

«Повний український переклад Біблії мав би, на його переконання, піднести в очах нашого народу авторитет рідного слова, як придатного для культурного поступу, задоволення найвищих духовних потреб і дав би змогу перед усім християнським світом заявити про існування окремого українського народу зі своєю самобутньою мовою»^[10].

Ідея перекладу Біблії у П. Куліша визріла ще у середині 60-х років XIX ст. Працюючи у Варшаві, він 1967 р. переклав і наступного року видав у львівському журналі «Правда» дві пісні Мойсея (Вихід, 25; Повторення Закону, 32). Аби мати доступ до джерел і можливість вивчити єврейську та грецьку мови, перекладач 1868 р. переїхав до Венеції. Результатом кропіткої праці стали «П'ять книг Мусієвих» та Книга Йова, які вийшли 1869 р. додатком до журналу «Правда». 1871 р у Відні П. Куліш власним коштом видав «Псалтир або Книгу хвали Божої». Ці переклади він виконував переважно з церковнослов'янського тексту. Наступним етапом був переклад Нового Заповіту.

Порухати справу перекладу і видання Біблії без необхідної матеріальної бази і в умовах ворожої російської політики було вкрай важко. Перекладач почав налагоджувати контакти з Британським і закордонним біблійним товариством, умовою якого було здійснення достеменного перекладу з мов оригіналу. Перші напрацювання П. Куліша у перекладі Євангелій отримали негативну рецензію, бо виявилися віддаленими від оригінального тексту, фактично, за словами рецензента Франца Міклошича, переспівами. Тож далі для перекладу Нового Заповіту П. Куліш взяв за основу *Novum Testamentum Graece* (1866).

1871 р., переїхавши до Відня, П. Куліш почав заново працювати над перекладом. Тут йому на допомогу прийшов випускник Греко-католицької духовної семінарії, студент фізичного факультету Віденського університету, у майбутньому видатний учений у галузі фізики та електротехніки, Іван Пулюй (1845–1918 рр.). Знаючи давні мови – латину, грецьку, єврейську, маючи

^[8] «Гарячий Куліш» в дзеркалі сучасних досліджень. Презентація книжки Андрія Даниленка. From the Bible to Shakespeare. Pantelejmon Kuliš (1819 – 1897) and the Formation of Literary Ukrainian (Boston: Academic Studies Press, 2016). Часопис РІЧ. URL: <https://chasopys-rich.com.ua/2016/12/24/danylenko-kulish/>

^[9] Шендеровський В. Перший повний український переклад Біблії. Дивосвіт Кулішевого слова: матеріали літ.-краєзнав. конф., м. Шостка, 28 трав. 2012 р. Шостка. 2012. С. 19.

^[10] Нахлік Є. Біблія в перекладах Пантелеймона Куліша. Roczniki humanistyczne. Tom XLIV, zeszyt 7. 1996. S. 133–134.

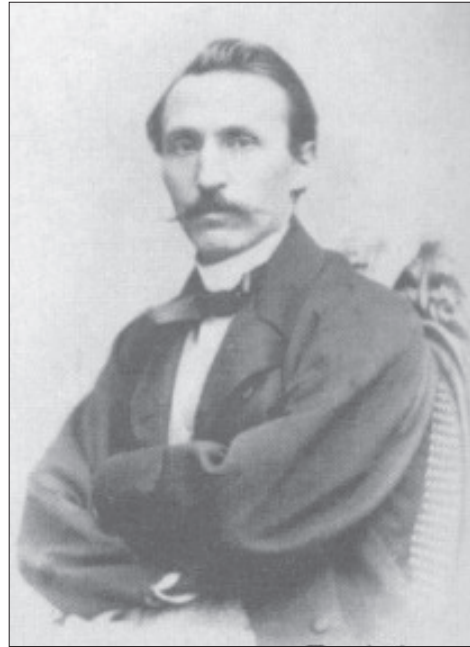
перекладацький досвід, він активно долучився до роботи над перекладом Нового Заповіту. Перекладачів чекала наполеглива і виснажлива праця. Починаючи з лютого 1871р., писав І. Пулюй, «робили ми сей переклад більше як сім місяців, день в день від рання аж до пізньої ночі. Над іншими словами думали ми тижні, місяці, поки рішилися його прийняти»^[11]. Процес перекладу вчений описував так:

«Куліш наперед списував усе, що я перекладав із грецької мови, дбаючи більше про докладність, як про красу слова. Напослі порівнювали ми цей переклад з церковнослов'янським, російським, польським, сербським, німецьким, латинським, англійським і французьким. Впевнивши таким чином у вірності нашого перекладу, робили ми послідню редакцію красномовну».

Чотири Євангелії окремими книжками вийшли друком у Відні 1871 р. Не дочекавшись, вочевидь, відповіді від біблійного товариства, П. Куліш видав їх власним коштом.

Намагаючись надрукувати Новий Заповіт цілком, перекладачі стикнулися з двома проблемами: відсутністю фінансування та складністю поширення. До 1877 р. рукопис був у М. Драгоманова, який безрезультатно намагався знайти кошти на його цілісне видання. Наступні три роки І. Пулюй разом з І. Білозерським виконували редакцію, і зрештою спільними фінансовими зусиллями у жовтні 1880 р. у Львові видали «Святе Письмо Нового Завіту. Мовою русько-українською переклали вкупі П. А. Куліш і д-р. Іван Пулюй. Відень 1871. Печатано у Львові в друкарні Товариства імени Т. Шевченка, 1880».

До перекладу Нового Заповіту галичани, особливо духовенство, поставилися скептично, що утруднювало поширення Книги. Окрім того, ще до виходу накладу І. Пулюй безрезультатно намагався опублікувати анонс про видання Нового Заповіту у галицькій газеті «Діло». Редакція відмовила йому, оскільки у перекладі вживався фонетичний, а не застарілий етимологічний правопис. Принагідно зауважимо, що правопис першого перекладу Святого Письма ґрунтувався на так званій «кулішівці» – системі написання, яку розробив у 50-х роках ХІХ ст. П. Куліш для своїх творів. Відповідно до «кулішівки», написання слова відповідає його літературній вимові. Усі наступні право-

Пантелеймон Куліш
(1819–1897 рр.)

^[11] Фаріон І. Д. Листи Івана Пулюя як джерело історії перекладу Біблії. Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс. 2016. Вип. 769. С. 56–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu_rsd_2016_769_14

Пантелеймон Куліш з дружиною
Ганною Барвінок, 1877 р.

писи, як і сучасний, ґрунтуються саме на «кулішівці», а Іван Огієнко справедливо назвав П. Куліша «батьком українського правопису». І. Пулюй, редагуючи Святе Письмо на початку ХХ ст., використав «желехівку» – правопис, розроблений Є. Желехівським на основі «кулішівки».

Труднощі розповсюдження Нового Заповіту змусили перекладачів 1886 р. продати права на переклад Британському і закордонному біблійному товариству або, як назвав його тоді І. Пулюй, «британам торганчам». Оскільки для авторів перекладу справа була не «ділом спекуляції лавочної, а ділом патріотизму», вони погодилися на низьку ціну, запропоновану товариством. Та це зрушило справу – Новий Заповіт до 1913 р. мав вісім перевидань.

На початку 70-х років ХІХ ст. П. Куліш взявся за переклад Старого Заповіту. У нього вже були напрацювання, та ця робота не відповідала вимогам біблійного товариства, тому письменник почав заново перекладати Старий Заповіт на основі масоретського тексту. Роботу він продовжив уже у своєму хуторі Мотронівці на Чернігівщині. Саме тут і згорів рукопис перекладеної частини Старого Заповіту. Є версія, що частина майна письменника та його рукописи, серед яких і переклад книг Старого Заповіту, згоріли у пожежі, імовірно, навіть підпали, що трапилася на хуторі 1885 р. Є. Нахлік стверджує, що чутка про втрату рукопису у цій пожежі походить від самого П. Куліша. Насправді рукопис він спалив власноруч, можливо, під впливом критики та спротиву, з яким стикався у роботі над перекладом. 1878 р. у листі до І. Пулюя перекладач писав: «Я спалив Старий Завіт й через те ще, що не так треба було його перетовкмачувати, а таки простісенько з Лютера, по троху зазираючи в православне»^[12].

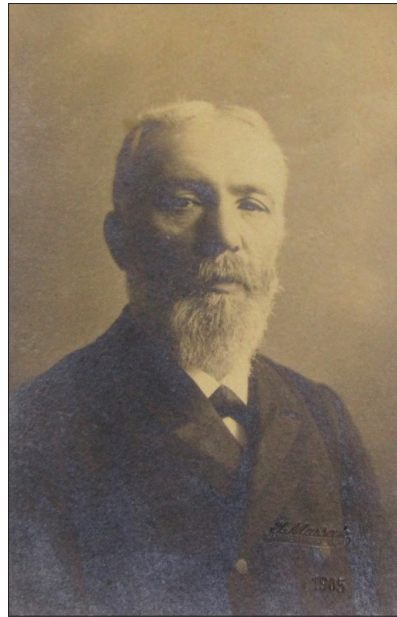
Відтоді і аж до смерті П. Куліш відновлював переклад Старого Заповіту, не встигши перекласти окремі книги. Водночас у П. Куліші перемагав письменник, тому ті свої творчі пориви, які не міг втілити у науковому перекладі, бо того не дозволяла методологія, він реалізував в «Устихотвореній Біблії», яка досі лишається у рукописі. 1895 р., незадовго до смерті, очевидно втрачаючи сили, й усвідомлюючи, що праця обмежена життєвим часом, писав до С. Носа: «І в мене душа не з лопуцька^[13], – хоче того, що й людська, се є спасення душі, да поки що й тіла... От я й бачу, що Біблія держить мене на

^[12] П. Куліш, Лист до І. Пулюя, Париж, 4 грудня 1878. П. О. Куліш (матеріяли і розвідки). Частина II, під ред. К. Студинського. Львів, 1930. С. 40.

^[13] Душа не з лопуцька (фразеологізм) – хтось не байдужий до чогось; лопуцьок – молода, соковита їстівна стеблина деяких рослин.

світі краще доброї горілки оковитої, та й роблю переклад щодень Божий». А пізніше до того самого адресата: «Коли б Господь сподобив підперти рідну мову Біблією, цей переклад і мені самому наука»^[14].

Не можемо оминати увагою важливу роль, яку відіграла дружина П. Куліша, Олександра (псевдонім — Ганна Барвінок) у збереженні рукопису, подальшій праці над перекладом і в поширенні виданого Святого Письма. Вона з надзвичайною шаною і навіть пієтетом ставилася до праці чоловіка. О. Куліш писала: «Я залишила бали, виїзди, ефекти. І для мене кращий концерт був шелестіння його паперу, скрип його пера. А якщо він потішить ще моє життя читанням — оповіддю широких своїх пізнань, то я зовсім щаслива і про безбарвне життя ніколи не жалкувала»^[15]. Після смерті перекладача саме О Куліш подбала про найцінніший спадок чоловіка.

Іван Пулюй (1845–1918 рр.)
наприкінці життя.

Вдова П. Куліша передала незавершений переклад разом з іншими матеріалами у колекцію поміщика і мецената Василя Тарновського, де єдиний примірник рукопису перебував до 1901 р. Водночас біблійне товариство домовилося з письменником Іваном Левицьким (літературний псевдонім — Іван Нечуй-Левицький, 1838–1918 рр.) про виконання перекладу книг, яких бракувало. За три роки він переклав I і II книги Хронік, книги Ездри, Неємії, Естер і Даниїла. Хоча письменник і знав давні мови, фахівці стверджують, що він орієнтувався переважно на російський і церковнослов'янський тексти Біблії. І. Пулюй виконав переклад Псалмів. Хоча ще 1898 р. він сподівався, що О. Куліш таки знайде чоловіків рукопис перекладу цієї книги, який І. Пулюй обіцяв видати власним коштом^[16].

Далі відбувалася підготовка до друку всієї Біблії українською мовою та переговори з біблійним товариством. 1901 р. воно викупило права на переклад за 10 тис. корон (10 річних заробітних плат учителя) і обіцяло видати Святе Письмо за рік^[17]. Та редакторська праця забрала трохи більше часу. Оскільки над перекладом працювали різні люди, необхідно було уніфікувати правопис, виправити неточності. За редакторську справу безоплатно взявся І. Пулюй. До коректи долучився працівник біблійного товариства, священник Олексій Слюсарчук.

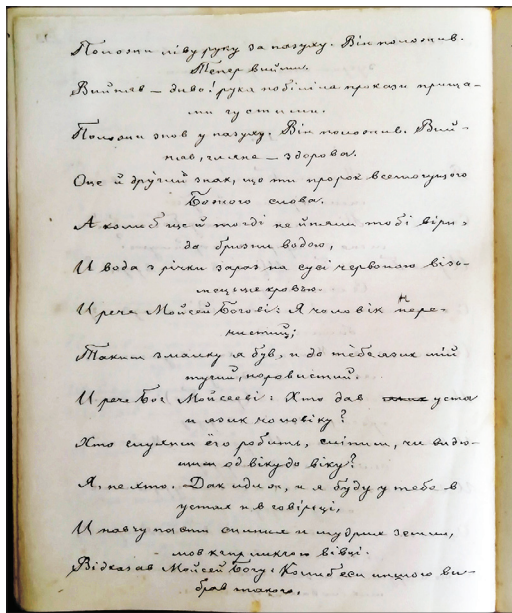
^[14] Нахлік Є. Біблія в перекладах Пантелеймона Куліша.

^[15] Пулюй-Куліш. Подвижники нації. ... С. 28.

^[16] Фаріон І. Д. Листи Івана Пулюя як джерело історії перекладу Біблії.

^[17] Там само; Бучик О. Гроші старого Станиславова. Sotka.Life. 16.09.2019 URL: <https://sotka.life/hroshi-staroho-stanyславova/>

Рукопис «Устихотвореної Біблії»
Пантелеймона Куліша.

Перший повний переклад Біблії побачив світ наприкінці 1903 р. у Відні під заголовком: «Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Переклад П. О. Куліша, І. С. Левицького і І. Пулюя. Відень, 1903».

Здавалося, на цьому митарства першої української Біблії успішно завершувалися. Та ба, далі перед нею простягався нелегкий шлях до читача. Безперешкодно Святе Письмо поширювалося лише на західноукраїнських землях, подекуди натикаючись на критику інтелігенції та духовенства. У Наддніпрянську Україну, на батьківщину двох авторів перекладу, за Емським указом було заборонено ввозити будь-яку українську літературу.

Тому Біблію І. Пулюй переслав Ганні Барвінок у досить незвичний спосіб – у скриньці з тістечками, в якій було подвійне дно.

«Сором, великий сором для сьвятої Росії, – писав І. Пулюй, – що в ХХ-тому столітті мусяли люде тайкома, як злодії, переправляти слово Боже через границю!... Плюгаво й думати про такі безглузді, нелюдські, безсоромні і варварські порядки тої сьвятої Росії»^[18].

Аби домогтися поширення Біблії українською мовою в Російській імперії, І. Пулюй звертався до відділу у справах друку в Росії, до члена Державної Ради, директора Імператорської публічної бібліотеки, дійсного тайного радника Кобеко у Петербурзі, а саме Святе Письмо надсилав до Петербурзької академії наук та університетських бібліотек у Росії^[19].

Над можливостями розповсюдження Біблії працювала і О. Куліш. Вона просила підтримки в імператриці Марії Федорівни, «Благодійного товариства з видання загальнокорисних та дешевих книг» у Петербурзі. Останнє 1905 р. звернулося до Синоду з проханням надати українцям право мати Біблію українською мовою. Отримавши відмову, голова благодійного товариства Петро Стебницький звернувся за підтримкою до Академії наук. Аби посилити вплив на Синод він залучив і громадських діячів. Зокрема, 1906 р. написав лист Є. Чикаленку:

«Отже, тепер щодо Святого Письма зостався самий страшний противник – Синод, якого навіть Академія, не вважаючи на сильних заступників, яких вона має, боїться не подужати... Отже, Вам тепер завдання: вжити

[18] Пулюй Іван (1845–1918). Листи. Тернопіль: Воля, 2007. 544 с. С. 252.

[19] Фаріон І. Д. Листи Івана Пулюя як джерело історії перекладу Біблії.

Відкриття меморіальної таблиці на будинку, де мешкали Іван Пулюй та Пантелеймон Куліш.
Відень, Австрія, 1927 р.

всіх важливих засобів, щоб до Синоду було послано кілька прохань, та не від окремих осіб, а... від цілих груп, — а ще краще від селян... хоч якийсь голос народу — бо окремим проханням Синод відповідь те саме, що відповів Кулішисі і Пулюю. І ще увага: по змісту треба так, щоб прохання говорило не про Морачевського, а про Біблію Куліша...»^[20].

Про опір православної церкви українському перекладу Біблії знали перекладачі ще на початку своєї праці. 1878 р. П. Куліш писав О. Гатцуку: «Не релігія, а словесність у мене на думці». Під релігією перекладач розумів російську православну церкву, яка чинила опір усьому українському. Далі письменник пояснював:

«Слово наше матиме якийсь ужиток з мого перекладу, а до релігії поки що нема йому діла. Нехай вона проповідується тими, що «мають владу», по-своєму, не знаючи іншої «влади», котрою дивував народ Ісус. Колись, як і слід нашого життя зникне, може, й релігія коли обіпреться на розумну, правдиву екзегетику, візьме з моєї праці свою долю вжитку»^[21].

Своє ставлення до заборон друкувати і поширювати Святе Письмо українською мовою висловив і І. Пулюй:

«Перекладаючи сьвяте Письмо, я ніколи не оглядався на Архієреїв, ні на православних, ні на католицьких. [...] Ваші Архієреї держать ключі розуміння під полою, і самі не ввходять до царства небесного і людей туди не пускають. Дозволять вони тоді сьв[яте] Письмо на українській мові, як будуть мусіли дозволити, а буде се тоді, коли ніхто не питатиме їх, як і всюди по сьвіті не питають»^[22].

^[20] Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. Київ: Темпора, 2008. С. 34–35.

^[21] Нахлік Є. Біблія в перекладах Пантелеймона Куліша. С. 134.

^[22] Пулюй Іван (1845–1918). Листи. Тернопіль: Воля, 2007. 544 с. С. 191.

Реверс монети номіналом 2 гривні, випущеної Національним банком України до 200-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша, 2019 р.

Реверс монети номіналом 5 гривень, випущеної Національним банком України до 165-тої річниці від дня народження Івана Пулюя, 2010 р.

Зрештою, І. Пулюй 1905 р. звернувся навіть до японського генерала Ногі, у котрого просив дозволити поширювати Біблію серед українських полонених, які потрапили до Японії внаслідок російсько-японської війни. На диво, лише від нього він отримав позитивну відповідь.

Водночас, як згадував Левко Жабко-Потапович,

«Біблія Куліша» потрапляла в Російську імперію нелегально: «У домі мого батька ще в 90-х і в 900-х роках збиралися православні (за конфесією офіційною) свідомі українці та насолоджувалися читанням тієї Біблії. Через «зелений кордон» (за допомогою надзбручанських жидків) та Біблія пролізала в українські доми та родини, де й читалася з захопленням православними»^[23].

Окрім того, І. Пулюй і далі працював над редакцією текстів Старого і Нового Заповітів, оскільки вже після виходу Біблії у світ виявив там «багацько недогляду і недокладностей». Корекцією тексту займався М. Павлик. Відредагований текст вийшов 1909 р. в Берліні в англійсько-українському виданні Нового Заповіту, призначеному для українських емігрантів. Святе Письмо перекладу П. Куліша, І. Пулюя та І. Левицького було перевидане 1912 р. у Відні, 1921 і 1930 рр. у Берліні, 1947 р. в Нью-Йорку та Лондоні. В Україні цей переклад вперше було опубліковано лише 2000 р.

Переклад та редагування першої української Біблії тривав майже сорок років у час стрімкого розвитку української літературної мови. Завданням авторів було вироблення в мові високого сакрального стилю і водночас передавання біблійного тексту живою українською мовою. На думку А. Даниленка, П. Куліш досягав цього, запозичуючи польські, церковнослов'янські, іно-

^[23] Брехуненко В., Стародуб А. Молимося, щоб «допоміг скінчити велику та благословенну працю...» (Листування митрополита Іларіона (Огієнка) та пастора Левка Жабко-Потаповича). Пам'ятки: археографічний щорічник. Київ: Держкомархів України; УНДІАСД. 2007. Т. 7. С. 341–350.

ді російські форми. А ще визначальним мовним принципом П. Куліша він вважає багаторегіональність: «Куліш був одним із перших, хто прагнув вводити до нового стандарту літературної мови форми, які вживаються в різних регіонах України, передусім у Галичині»^[24]. Чи не найбільшим стилістичним недоліком цього перекладу вважають саме надмір галицьких слів, приписуючи їх появу галичанину І. Пулюєві. Однак і сам П. Куліш застосовував галицькі форми, якщо вважав їх кращими. І. Пулюй писав удові П. Куліша 1908 р.:

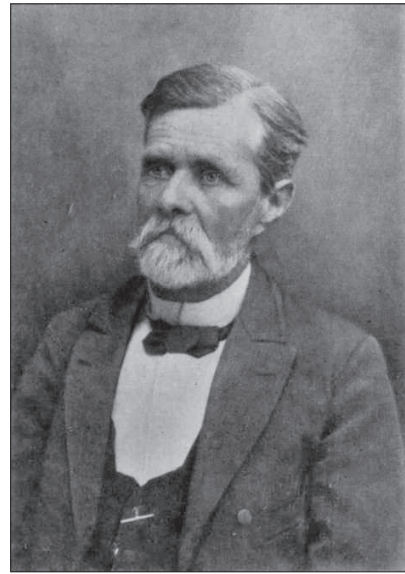
«Перекладаючи сьв[яте] Письмо вкупі з Кулішем 1870-го року поставили ми собі за ціль, покласти основу для спільної літературної мови і для широкої просвіти нашого народу на Україні і в Галичині. Куліш радїв, коли іноді почув від мене яке галицьке слово, що вже не вживається на Україні, для нього були галицькі діалекти такі ж дорогі, як для мене українські»^[25].

Перший переклад Святого Письма є прикладом раннього етапу формування української богословської термінології. Автори подекуди використовували просторіччя, архаїзми, українізували біблійні імена вживали слова на позначення суто українських явищ. Іноді в тексті заради стилістичного колориту вжито церковнослов'янізми, наявність яких І. Пулюй пояснював поступкою «з уваги на релігійне почуття нашого народу», якому відоме значення тих слів. До того ж, за тривалий час роботи та підготовки перекладу до видання його мова дещо застаріла і вже відрізнялася від живого мовлення. Критично оцінюючи перший переклад Біблії українською мовою, І. Огієнко таки визнавав, що «Куліш, Пулюй... дали нам дуже гарні переклади Святого Письма на широ-народну українську мову»^[26].

«Рідна мова – то основний родючий ґрунт кожної віри»

Переклад Біблії Івана Огієнка

◆ Боротьба за національне відродження на початку ХХ ст. торкнулася безпосередньо і церкви, що найяскравіше виявилось у православ'ї, а також позначилося і на протестантизмі. Українізація усього релігійного життя, і богослужіння зокрема, неминуче загострила потребу у біблійному тексті актуальною літературною мовою. Іван Огієнко (1882–1972 рр.), який перебував

Іван Нечуй-Левицький
(1838–1918 рр.)

^[24] «Гарячий Куліш» в дзеркалі сучасних досліджень.

^[25] Пулюй Іван (1845–1918). Листи. Тернопіль: Воля, 2007. 544 с. С. 420.

^[26] Тимошик М. Історія видавничої справи: Підручник. Київ: Наша культура і наука, 2003. С. 278.

у самому вирі націєтворчих подій, як ніхто інший розумів цю надзвичайно важливу для духовного формування українців умову. Політичний, громадський та церковний діяч, мовознавець та історик, письменник і педагог, ще 1918 р. він став співрозробником першого академічного правопису в Україні, а згодом, на посаді міністра народної освіти затвердив його офіційно.

Усвідомлюючи мову як один із наріжних каменів формування людини І. Огієнко написав працю «Наука про рідномовні обов'язки», в якій важливу роль в утвердженні рідної мови надав сім'ї, церкві та школі:

«Кожна віра міцніше зв'язана з рідною мовою народу, бо рідна мова — то основний родючий ґрунт кожної віри. Рідна мова — шлях до Бога... Народ, що слухає Служби Божі в нерідній йому мові, подібний до в'язня, що любується світом Божим через в'язничні ґрати... Церковні проповіді треба виголошувати тільки рідною мовою вірних, бо тільки вона найглибше промовляє до душі слухачів і найкраще будує їх для добра... Церква мусить пильно дбати, щоб дати своїм вірним переклад цілої Біблії на таку зразкову соборну літературну мову, щоб на ній мовно виховувався цілий народ...»^[27].

Саме такий переклад Біблії І. Огієнко мріяв дати своєму народові. Суспільні перипетії, постійна зосередженість на державних справах не давали такої можливості. Перекладацьку роботу над богослужбовими текстами зміг почати лише 1920 р., а над біблійними текстами — 1922 р. У травні 1926 р., переїхавши із сім'єю до Варшави, І. Огієнко завдяки підтримці митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького отримав посаду професора в університеті. Життя в еміграції позначалося частими переїздами, малими заробітками та наглядом поліції. До того ж перекладацька праця потребувала часу, затрат і зовсім не вішувала жодних компенсацій, окрім морального задоволення. Фактично, двадцятиліття, яке І. Огієнко присвятив перекладу Біблії, — найскладніший у його житті час з матеріального, соціального та емоційного погляду.

Та Божа справа — це не людські задуми і можливості. Потребу у Біблії українською мовою гостро відчували також українські протестанти Галичини та Волині в умовах міжвоєнної Польщі. Баптистський пастор і письменник Левко Жабко-Потапович відредагував Новий Заповіт перекладу П. Куліша та І. Пулюя сучасною мовою і шукав видавців. Водночас єпископ Української євангельської реформованої церкви, що у 20-х роках набула поширення в Галичині, Василь Кузів також шукав можливості дати вірянами Слово Боже рідною мовою. Прагнення цих двох протестантів привело їх із вищеназваними напрацюваннями до Британського і закордонного біблійного товариства. Те натомість, як згадує Л. Жабко-Потапович, запропонувало профінансувати або видання редагованого Нового Заповіту, або видання усієї наново перекладеної Біблії. Звичайно, В. Кузів та Л. Жабко-Потапович пристали на другу пропозицію. 1936 р. було створено перекладацько-ревізійну комісію, до якої увійшли єпископ Української євангельської реформованої церкви

^[27] Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Рідна мова. 1936. № 4. С. 161–164.

Василь Кузів (голова комісії), пастор цієї церкви Микола Жураківський, пастор української лютеранської церкви Іларіон Шебець, лютеранський пастор Мартин Гофман, пастор баптистської церкви Левко Жабко-Потапович (секретар-редактор) та професор Володимир Марцинковський^[28].

Першим завданням комісії було знайти перекладача. Вибір і рекомендація І. Огієнка як перекладача були зумовлені тим, що він: 1) був світським вченим, а отже міг бути об'єктивнішим, ніж конфесійні перекладачі; 2) мав ґрунтовну філологічну освіту, що сприяло б максимально досконалому перекладу; 3) уже мав напрацювання у перекладі біблійних текстів.

Сам перекладач поставив умову, що перекладацько-ревізійна комісія буде здійснювати богословську координацію перекладу і не втручатиметься у мовний процес. Він зобов'язувався за 5 років завершити переклад Старого, Нового Заповітів та книги Псалмів.

Члени комісії читали перекладені уривки, робили виправлення, нотатки в тексті і на полях, після чого секретар-редактор узагальнював їхні пропозиції, збирав засідання комісії, яка спільно з перекладачем готувала текст до друку. Результатом плідної і насиченої праці перекладача і комісії стало видання 1937 р. у Львові Євангелій, а 1939 р. у Варшаві – усього Нового Заповіту та Псалмів^[29].

У часописі «Рідна мова» 1936 р. було опубліковано анонс видання, в якому зазначено й особливості перекладу, які будуть притаманними не лише Євангеліям, а й усій Біблії:

«Проф. І. Огієнко... перекладає з мови грецької, з критичного цінного видання Ного Завіту Ебергардта Нестле й ставить собі два головні завдання: 1) найдокладніше передати грецький оригінал; 2) зробити переклад милозвучною сучасною літературною мовою, так, щоб кожний, хто читатиме цей переклад, навчався доброї літературної мови. Євангелія вийде з наголосами, а це дасть усім навчатися й сучасної літературної вимови.

^[28] Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської і грецької на українську дослівно наново перекладена. Лондон: Британське і закордонне Біблійне товариство. 1963.

^[29] Жабко-Потапович Л. Життя Церкви. Історичний нарис. Вінніпег, Чикаго: Дорога правди, 1977. 93 с. С. 36–45.

^[30] Новий переклад Євангелії на українську мову. Рідна мова. 1936. № 8. С. 376.

Іван Огієнко (1882–1972 рр.)

Багатий апарат відсилачів, що дається в перекладі, улегчить докладніше вивчення Св. Письма. Заголовки перед окремими оповіданнями, що вперше тут даються, полегшать читання простому народові, а тим самим моститимуть ширшу дорогу цій Книжці до нього»^[30].

1937 р. — рік 55-річчя перекладача був позначений не лише виходом у світ Євангелій, а й болем непоправної особистої втрати — смертю дружини Домініки. Ця мудра і скромна жінка невідступно впродовж тридцяти років спільного життя крокувала поруч із чоловіком непростими життєвими дорогами. За кілька днів до свого відходу у вічність Домініка продиктувала священнику заповіт «До мужа і дітей»:

«Завіщаю своєму мужеві й решту віку свого віддати виключно на гарячу й віддану службу своєму українському народові. Завіщаю йому, щоб він і далі, аж до кінця віку свого, позостався вірним своїм безкомпромісним патріотичним та національним переконанням, хоч би за це йому довелося так само тяжко терпіти, як він досі терпів. Стоючи перед престолом Найвищого, я буду ревно й невпинно молити про полегшення йому цієї тернистої дороги та про здійснення його національних бажань»^[31].

То була чи не найтяжча особиста драма, пережита І. Огієнком на еміграції, що зазначали і його супутники у перекладацькій справі^[32]. Очевидно саме вона й визначила початок того шляху, що був пов'язаний із чернецтвом. Після смерті дружини І. Огієнко 1940 р. прийняв чернечий постриг у Яблунинському монастирі (тепер Польща), діставши чернече ім'я — Іларіон. Згодом ченця Іларіона висвятили у єпископа. За чотири роки єпископа Іларіона було висвячено на митрополита Холмського і Підляського. У своїй першій проповіді в сані єпископа Іларіон виголосив слова, які стали його життєвим гаслом: «Служити народові — то служити Богові». Пізніше під такою назвою він написав цілу працю, підкреслюючи, що потрібно служити не лише українцям, а всім людям.

Як і попередники, І. Огієнко здійснював переклад Старого Заповіту з єврейського масоретського тексту. Це було зумовлено вимогою біблійного товариства, з яким співпрацювали П. Куліш, І. Пулюй, І. Левицький та І. Огієнко. Переклад Старого Заповіту І. Огієнко здійснив відносно швидко. «За Старий Заповіт я цвяхом сів з 3 листопада 1936 р. і по 1940 р. щоденно проробляв установлену частину. Усе виготовлене начисто передруковувала Катерина Чайківська. 1 липня 1940 р. я покінчив перекладати всю Біблію». Він обрав складну систему перекладу із староеврейської мови, яка дозволила найточніше передати значення слів. На початку робив дослівний єврейсько-український переклад, а потім — переклад українською літературною мовою. Завдяки збереженням в архіві митрополита Іларіона у Вінніпезі оригіналам ми можемо уявити масштаби цієї кропіткої подвижницької праці. Кожне окреме слово оригіналу перекладач виписував у окремому рядку,

^[31] Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка. Київ, 1997. 237 с.

^[32] Жабко-Потапович Л. Життя Церкви. С. 36–45.

^[33] Митрополит Іларіон (І. Огієнко). Біблійні студії: Богословсько-історичні нариси з духовної культури України. Т.1. Вінніпег: Наша Культура, 1963. С. 232–233.

біля нього — українські відповідники. Всіх таких слів — 775 тисяч, всіх таких сторінок — понад 14 тисяч. Останні скріплені нитками у окремі зшитки по 400 сторінок у кожному. Таких зшитків було 37^[33]. Закінчивши переклад, І. Огієнко передав його представнику біблійного товариства у Польщі пастору Енгольцу.

11 серпня 1940 р. українська православна церква у Варшаві на спеціальному урочистому богослужінні дякувала Богові за те, що професор І. Огієнко успішно завершив переклад Святого Письма. Переживаючи у ті хвилини високе духовне піднесення перекладач не міг навіть уявити, які драматичні події розгорнуться незабаром довкола безцінного рукопису..

Першим сигналом тривоги був несподіваний приїзд до митрополичої резиденції Іларіона в Холмі наприкінці 1940 р. пастора Енгольца. Він повернув перекладачеві одержаний раніше у Варшаві примірник рукопису Біблії, який не встиг переслати до Лондона. Більше того, єврей за національністю, Енголец сам просив порятунку. Ризикуючи життям, митрополит Іларіон переховував його певний час у себе вдома. Оскільки І. Огієнко не був упевнений, що вдасться зберегти оригінал і дві копії перекладу Біблії в Холмі, тому знайшов у Варшаві друкарку Софію Сім'янцеву і передав їй один примірник для передруку^[34]. «Коли була евакуація з Варшави, німці не дали змоги вивезти речі і все — у тому числі й джерела до перекладу Біблії — загинуло у військовій завірюсі...» Залишилися напризволяще рукописи і в Холмі. «Саме цього часу п. друкарка врятувала і оригінал і всі копії мого перекладу»^[35]. С. Сім'янцева якимось дивом доставила цей вантаж — 20 товстелезних зшитків — до Штрбського Пlesa у Словаччині, де у той час перебував І. Огієнко. Відтоді перекладач не розлучався із найголовнішою працею свого життя — 20 товстелезними зшитками машинописного варіанту Біблії. «Скрізь, де тільки була змога, я працював над своїм перекладом Біблії, виправляючи мову.. Тільки ця праця приносила мені духовне заспокоєння в тяжких і довгих мандрівках по чужих сторонах...», — пізніше згадуватиме він^[36].

На тому поневіряння рукописної Біблії не закінчилися. Переїжджаючи із Словаччини до Швейцарії, І. Огієнко взяв лише перший примірник машинопису. «Його несли ми на собі. І ось цей оригінал і спасся і мандрував далі зо мною», — писав перекладач. Копії, допоміжні матеріали, словники він

Іван Огієнко — особистість, яка становить окрасу нації.

^[34] Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження: Наук. видання. Вінніпег — Київ, 2000. 548 с.

^[35] Митрополит Іларіон (І. Огієнко). Біблійні студії... С. 236.

^[36] Там само.

Нього для Вас сил і здоров'я, особливо тепер, по перенесеній Вами операції» (13 вересня 1954 р.).

«Вашу пропозицію зібратися у Вінніпегу в середу 9 березня ми з пастором Кузівим одержали й, приймаючи на увагу останні рішення Лондону, вирішили, що наші сходини для остаточного перегляду тексту Біблії мали б відбутися обов'язково впродовж лише однієї сесії, без перерви й без відкладання докінчення нарад до іншої сесії, бо Бріт[анське] й Загорд[онне] Біблійне товариство в жодному разі не згодиться другої сесії фінансувати» (2 березня 1955 р.).

У листах простежуються і правописні дискусії, одна з них – щодо написання «хрещення» чи «хрищення» – почалася ще 1955 р. на останньому засіданні перекладацько-ревізійної комісії, переросла в публічну на сторінках часопису «Віра і культура» і набула богословського відтінку. Митрополит Іларіон обстоював варіант «хрещення», а Л. Жабко-Потапович – «хрищення». На думку останнього «хрещення» походить від слова «хрест», а «хрищення» – від слова «Христос». Попри заперечення перекладача, біблійне товариство стало на бік секретаря комісії. Тому сьогодні маємо у Біблії перекладу І. Огієнка «хрищення».

1 березня 1955 р. члени ревізійної комісії В. Кузів і Л. Жабко-Потапович остаточно ухвалили ретельно перевірений переклад Біблії до друку. Один рік тривало виготовлення кириличних букв із наголосами, а потім ще два роки – читання трьох коректур Біблії. З великим нетерпінням чекала на новий переклад Біблії протестантська і православна спільнота в діаспорі, перекладач і всі його співробітники. «Я благаю Господа, щоб Біблія була скоріше видрукувана, – писав перекладач Л. Жабку-Потаповичу, – бо й перекладач її стоїть уже на Божій дорозі!» (29 липня 1958 р.). Лише тим, за кого найбільше вболівав перекладач, його співвітчизникам, було навіть не відомо про знаменну подію в українському духовному житті. «Нова Біблія в жодному разі не буде росіянами та комуністами допущена за залізну заслону, – запевняв Л. Жабко Потапович перекладача, – бо ж там не допускають навіть російської Біблії... аж до того часу, як Господь відкриє залізну заслону, нова Біблія буде поширюватись виключно серед українців на Скитальщині»^[381].

Від початку перекладу богослужбових книг у Кам'янці-Подільському до одержання сигнального примірника перекладеної І. Огієнком повної Біблії у Вінніпезі пройшло 42 роки. Ось що записав митрополит Іларіон 12 червня 1962 р., коли отримав від Британського і закордонного біблійного товариства три примірники перекладу Біблії українською мовою:

«Великий, світлий і радісний день у моєму житті! Ні, – найбільший, найсвітліший і найрадісніший день у всьому своєму довгому і трудящому житті! П'ятдесятилітня моя мрія і тридцятилітня моя робота сповнились, – ось моя всежиттєва праця лежить на столі передо мною: Біблія моєю

^[381] Брехуненко В., Стародуб А. Молимося, щоб «допоміг скінчити велику та благословенну працю...»

рідною, мені найдорожчою мовою – мовою українською! Бо ж Біблія підвалина нашого духовного життя, нашої віри, нашої нації, нашої культури!»¹³⁹¹

На твердій синій оправі, оформленій позолоченим орнаментом із православним хрестом у верхній центральній частині, такою самою позолотою відтиснені слова «Біблія або Книги Святого Письма. На українську мову переклав митрополит Іларіон». Глибинною за змістом є емблема, вміщена внизу титулу, – силует молодого сівача, який однією рукою тримає кошик із зерном, а іншою засіває ним довколишню ниву. Знаменна подія у житті І. Огієнка надихнула його до написання поеми «Святая Біблія одвічна». Автор найяскравішими епітетами і метафорами оспівує найціннішу Книгу та її значення у житті як кожного українця, так всього християнства загалом. Він відкриває перед читачем і свої щиросердечні переживання як перекладача Біблії, порівнюючи себе із орачем і сіячем. Прикметно, що цей образ виник і в П. Куліша, який свої перші переклади 1869 р. видав під псевдонімом Павло Ратай (ратай – нар.-поет. плугатар, орач).

Я все життя орав та сів
 І обробляв Господню ниву.
 І Дух Святий на поміч віяв
 І думку яру, й думку сиву!..

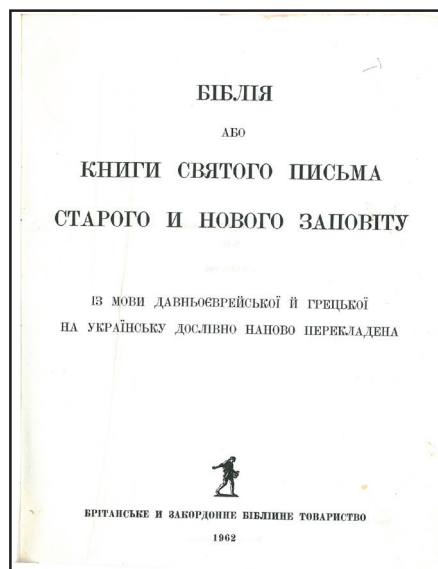
Перекладав я Слово Боже,
 Святу Біблію відвічну
 На слово наше, рідне й гоже,
 Сильне, як меч той обосічний.

І скінчена свята робота,
 По довгій праці – все готове:
 Завіту Божого чеснота,
 І Слово зоряне Христове!

Даю народу все, що маю:
 Всю душу, розум і все серце, –
 Святу Біблію безкраю,
 Бездонне море і озерце!..

Святая книга для народу,
 Усім на щастя й на спасіння,
 Щоб нам принесла вічну згоду
 У це й наступні покоління!..

Я довгі дні і довгі ночі
 Святу книгу пив нектаром, –
 Й найглибші словеса Пророчі,
 Ясні ставали Божим даром!..

Титульна сторінка першого видання Біблії перекладу І.Огієнка. Копію зроблено з одного із кількох примірників, привезених українськими емігрантами із США на Рівненщину 1989 р. Щоб полегшити ввезення Біблії в Україну, оригінальну яскраву обкладинку замінено на шкіряну палітурку темнозеленого кольору із витисненим скромним орнаментом. Біблію 25 років використовували як настільну у домі молитви церкви ЄХБ с. Колоденка Рівненської обл.

Я все життя орав та сів
І обробляв Господню ниву,
І Дух Святий на поміч віяв
І думку яру, й думку сиву...

«Глибоко вірю, що я чесно й старанно задовольнив духовну потребу всього українського народу. — писав Іван Огієнко. — А чого я не доробив, — доробить наступне покоління. Від глибини всього серця передаю свою всежиттєву працю — переклад Біблії на українську мову — всьому українському народові, як найбільшу працю, яку я все життя старанно й вірно робив для нього...

А найбільша хвала Господеві, бо це Він дав мені змогу закінчити цю велику працю Йому на Славу, а всьому українському народові на спасіння»^[40].

«Служити народові — то служити Богові» — слова, які стали життєвим гаслом І. Огієнка, виголошені у проповіді з нагоди його наречення в єпископи у 1940 р., супроводжували перекладача Біблії впродовж всього життя. «Я ввесь час шукав у Святому Письмі головної ідеї світотвору. І я всією істотою своєю переконався, що головне в Святому Письмі — служба ближньому чи народові, і ця служба мусить бути такою, що це ми служимо Самому Богові: і самовідданою, і чесною», — писав І. Огієнко.

Переклад Біблії І. Огієнка мав низку перевидань у Канаді, США, країнах Західної Європи і 1995 р. — в Україні, хоча сюди потрапляв ще в радянський час нелегально. Він виявився одним із найпоширеніших українських перекладів Святого Письма. Попри те, що сучасним читачам, звиклим до російськомовних текстів, переклад І. Огієнка видається складним, його високо оцінюють вчені. Після виходу Біблії у світ І. Огієнка та Л. Жабка-Потаповича Британське і закордонне біблійне товариство визнало своїми по життєвими членами. А королева Єлизавета II нагородила перекладача медаллю в пам'ять про її коронацію^[41].

«Ми свідомі того, що ця робота, як і все, виконане людьми, матиме свої недоліки, хиби й помилки, — писали учасники перекладацького

Перекладач, проф. Іван Огієнко (зліва направо) разом із членами перекладацько-ревізійного комітету, Левком Жабко-Потаповичем (секретар-редактор) і Василям Кузівим (голова комітету).

^[39] Митрополит Іларіон (І. Огієнко). Біблійні студії. С. 274.

^[40] Там само. С. 276.

^[41] Мороз Ю. А. Національна традиція біблійних перекладів: філософсько-релігійнознавчий аналіз. Дис. ... канд. філос. наук: 090011 — релігієзнавство. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка. 2017. С. 170.

процесу, – проте переконані, що й ця Біблія, як і стара, попередня, що є недосконалим перекладом першотвору Досконалого й Непомильного Небесного Автора Книги книг, правитиме не лише за спасенний квас у духовному зростові українського народу, але й за коштовний вклад у дальшому культурному поступові цього народу та й зміцнить у ньому стародавнє притаманне йому поривання до Бога та до Його відвічної святої Правди»^[42].

*«Даймо народові Святе Письмо на його чарівній,
простій, усім зрозумілій мові»*

Переклад Біблії Івана Хоменка

◆ Третій переклад Святого Письма українською мовою зробив Іван Хоменко (1892–1981 рр.) – священник Української греко-католицької церкви, філолог і біблієст. Особливістю цього перекладу, що побачив світ 1963 р., було те, що він містив «другоканонічні» книги, визнані католицькою церквою. Саме тому іноді переклад І. Хоменка називають «Римським». На відміну від попередників, перекладач узяв за основу масоретські тексти шостого видання Р. Кіттеля, а книги, відсутні в єврейському каноні, переклав із Септуагінти у виданні А. Ральфса. Новий Заповіт перекладено з критичного тексту А. мерка у шостому виданні Папського біблійного інституту^[43].

Більшість свого життя І. Хоменко провів на чужині. Уся родина перекладача, батьки, троє молодших братів і сестра, залишилася на батьківщині у радянській Україні. Робота із В'ячеславом Липинський у посольстві в Австрії посприяла віховій зустрічі майбутнього перекладача Біблії з митрополитом Андреем Шептицьким, який побачив у молодому чоловікові великий духовний та інтелектуальний потенціал. Навчаючись за підтримки митрополита у європейських школах, І. Хоменко піклувався і про родину в Україні. Отримавши чергового листа з-за кордону у розпал більшовицького терору, батько Софрон Хоменко, відніс його до НКВС і, аби вберегти від репресій решту дітей, зрікся сина, хоча до кінця життя потайки ним пишався. Відтоді родина не отримувала жодної звістки від І. Хоменка^[44].

Складна молодість у вирі війн і революцій, постійні зміни місця проживання у Європі та інтелектуальні пошуки, обірвані родинні зв'язки – усе це обтяжувало душу і підривало здоров'я майбутнього перекладача. Напевно, лише праця, якій І. Хоменко присвятить решту життя дасть йому «зміцнення волі відповісти щирим серцем на звернене до людини Господнє слово»^[45]. Опинившись у Римі, І. Хоменко 1940 р. прийняв чернечий постриг. Того самого року він узявся за переклад Святого Письма. Перекладач добре володів єврейською, грецькою, латиною, французькою, англійською, ні-

^[42] Брехуненко В., Стародуб А. Молимося, щоб «допоміг скінчити велику та благословенну працю...»

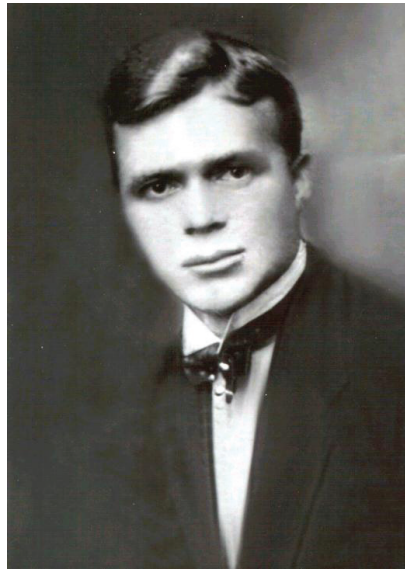
^[43] Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Українське біблійне товариство, 1992.

^[44] Хоменко Б. В. У храмі рідного слова. Вінниця, 2008. С. 186–191.

^[45] Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Українське біблійне товариство, 1992.

мецькою, італійською та іншими мовами. «Це була надзвичайно освічена людина, з великою дозою козацького гумору. Ми його звали «Козаком з Хортиці», – згадував про перекладач д-р Порфирій Підручний^[46].

Слабке здоров'я І. Хоменка змусило його 1949 р. оселитися на острові Капрі, де він продовжив свою роботу. До завершення праці 1960 р. І. Хоменко не залишав острова, працюючи під патронатом архієпископа Української греко-католицької церкви Івана Бучка. Церковний і громадський діяч І. Бучко надавав необхідні для перекладу матеріали, допомагав матеріально, забезпечував передрук та копіювання рукописів, оскільки сам перекладач не вмів працювати на друкарській машинці^[47]. Інколи самотника навідували біблієзнавці, мовознавці, богослови, рецензенти.

Іван Хоменко (1892–1981 рр.)

«У цьому тихому куточку, – писав Д. Степовик, – куди не доходили дискримінація української мови і військове лихоліття, майже в повній самотності, маючи при цьому гарні умови для роботи й користуючись заступництвом Василянського монаршого чину, священник І. Хоменко здійснював також редагування і підготовку до друку святих сторінок Божого Слова»^[48].

1956 р. І. Хоменко уклав угоду з видавництвом чину василіан, за якою переклад переходив у власність василіан, а вони власним коштом готували працю до друку. Окрім того видавництво створило експертно-богословську комісію, до якої увійшли філологи, історики, археологи, богослови та ін. Серед них були Й. Мартинець, А. Великий, Т. Олійник, І. Патрило, С. Фединяк, Р. Головацький, М. Ваврик, В. Ваврик, О. Купранець. Окрім рецензування та редагування, комісія також забезпечувала «заголовки, підзаголовки, вступні статті до книг, примітки, різні показники»^[49].

Мовностилістичну редакцію виконували письменники Ігор Костецький та Василь Барка, які разом із перекладачем оздобили Біблію гарною літературною мовою. У перекладі використано академічний правопис 1929 р.

«Багатство лексики у первотексті І. Хоменка, – зазначено у передмові до Святого Письма, – дуже полегшувало його (редактора І. Костецького – Л. Б.) працю, і з чисто художнього боку редактор опрацював самостійно лише дві книги: Сираха та Євангелію Йоана. Багато прислужився мовній

^[46] Хоменко Б. В. У храмі рідного слова. Вінниця, 2008. С. 186–191.

^[47] Баршевський Т. Переклади Біблії церковнослов'янською та українською мовами. Переклад Івана Хоменка (1963 р.). Слово. URL: <http://www.god.in.ua/?p=18925>

^[48] Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. Київ: Українське біблійне товариство, 2003. С. 67.

культури видання постійною доброзичливою консультацією покійний проф. Михайло Орест-Зеров».

«І тут для перекладача починаються несподівані митарства, які добре попусвали йому здоров'я. — Зауважує М. Тимошик. — Апробація рукопису проходить досить складно. Рецензенти щоразу надсилали нові й нові зауваження, побажання, рекомендації, які слід було, безумовно, виконувати... Після рецензентів із проводу церкви почалися тяжби з членами видавничої комісії та редакторами. Перекладач погоджувався не з усіма правками, за кожен довго, часто безрезультатно, боровся. Маємо рідкісний випадок, коли видавництво і автор мали досить серйозні розбіжності в погляді на якість запропонованого для друку тексту»^[50].

Вихід у світ довголітньої праці зовсім не потішив перекладача. Побачивши її, І. Хоменко був розчарований і обурений виправленнями, які внесла комісія. На той час він перебував у монастирів поблизу Мадери в Канаді. 1966 р. за допомогою митрополита Й. Сліпого перекладач повернувся до Рому, де зайнявся редагуванням Святого Письма.

Як свідчать виправлення І. Хоменка у вже опублікованому примірнику, це були переважно стилістичні зауваження. До деяких він додає дуже емоційні коментарі: «А де був рукопис?», «Чий це переклад?», «То не мій рукопис», «Цілком зіпсоване», «Гріх! Жах!», «Гірше калічити Св. П. не можна», «Викинути весь цей переклад! Взяти рукопис!» тощо. На час виправлення перекладач не мав рукописів і не міг самостійно звірити тексти. Водночас член комісії І. Патрило не раз вказував, що І. Хоменко вимагав повернення до рукопису навіть там, де комісія нічого не змінювала. Це свідчить про те, що перекладач не завжди був вдоволений і власною роботою, адже межі удосконаленню немає. Відчуття відповідальності і вимогливості підсилювалося ще й тим, що праця над перекладом Біблії до І. Хоменка була чимось святим. Коли автор не погоджувався з редакційними змінами, він не раз повторював: «Геть святотацькі руки. Бо це Святе Письмо»^[51].

Перекладач сподівався на друге, уже виправлене видання. До кінця життя, яке завершилося на острові Капрі 1981 р., І. Хоменко удосконалював свій переклад Святого Письма.

Звичайно, на терени України Святе письмо перекладу І. Хоменка у радянський час могло потрапити тільки нелегально. 1992 р. «Римську Біблію» у новій редакції видало Українська біблійне товариство, після чого вона неодноразово перевидавався. Хоча Святе Письмо перекладу І. Хоменка було видане під егідою Української греко-католицької церкви і є найавторитетнішим у цій спільноті, ним користуються християни різних конфесій,

^[49] Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Українське біблійне товариство, 1992.

^[50] Тимошик М. Видавництво отців Василіан у Римі: специфіка видань ат особливості редакційно-видавничого процесу. Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2014. Вип. 6. С. 294–310. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Innbuyivs_2014_6_22

^[51] Барщевський Т. Переклади Біблії церковнослов'янською та українською мовами. Переклад Івана Хоменка.

адже, як зазначив Д. Степовик, «читачів приваблює манера викладу, гарна сучасна літературна мова, точність у передачі думок»^[52].

«Я вже зробив шість перекладів Святого Письма.

І завжди знаходжу чогось нового»

Переклад Біблії Рафаїла Турконяка

◆ Здобуття Україною незалежності створило абсолютно нові можливості і для створення перекладів Біблії українською мовою. До цього часу усі переклади здійснювалися за межами України, обставини в яких вони відбувалися відтерміновували їхню зустріч і з читачем на роки, а з читачем в Україні – на десятиліття. Тому переклади, які дійшли до українців наприкінці 80-х років ХХ ст. хоч були зроблені прекрасною літературною мовою, а проте не актуальною нинішньому читачу. З огляду на це постала потреба здійснити новий повний переклад Біблії. 1991 р. було створене Українське біблійне товариство, яке запросило перекладачем Рафаїла Турконяка (нар. 1949 р.) – архимандрита греко-католицької церкви, вченого, знавця багатьох мов. Перекладач народився у Манчестері (Великобританія) навчався у Папському Урбаніанському університеті у Римі.

Його перекладацька діяльність почалася ще 1975 р. у Німеччині з перекладу Острозької Біблії. Чимало часу зайняв пошук оригінальних текстів, з яких робили переклад Острозької Біблії, «бо без оригіналу не було би можливо вірно передати текст і думку перекладачів»^[53]. Це був перший український переклад Біблії, в основі якого були не масоретські, а здебільшого грецькі тексти.

На відміну від попередників, Р. Турконяк уже міг користуватися різноманітними технічними засобами, що суттєво сприяло пришвидшенню роботи. Наприклад, розпочавши роботу над перекладом Острозької Біблії, він придбав у Оксфорді мікрофільм із текстом Святого Письма Острозької Біблії і почав переписувати старослов'янський текст від руки у численні зошити. Потім так само переписував грецький текст. Далі перекладач створив спеціальний шаблон для зіставлення текстів і внесення українського їх варіанту.

«Так я зробив цілий Новий Завіт. Я ще хотів словник зробити... Нумерував кожне слово, щоб потім можна їх було поскладати. Євангеліє від Марка, найменше, поділив на ці складові. Потім мені забрало півроку тільки поскладати за першою буквою. І я сказав: «О, ні, то не йде». Я порахував, що мені забере 130 років, щоб повністю перекласти в такий спосіб. Тому в Нью-Йорку мусив купити комп'ютер за 8 тисяч доларів та навчитися програмування і всього іншого. Пізніше написав сам програму, коли на екрані могу мати водночас десять різних азбук. Потім витратив два роки, щоб усе напрацьоване переписати на комп'ютер»^[54].

^[52] Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою.

^[53] Крат М. Рафаїл Турконяк: «Коли б знав, що мені знадобиться тридцять років для перекладу Острозької Біблії, то ніколи за це б не брався». Друг читача. 16. 10. 2008. URL: <https://vsiknygy.net.ua/interview/592/>

Рафаїл Турконяк, 2009 р.

текстів Святого Письма – грецький, єврейський та латинський. Це була надзвичайна праця не лише задля тексту, але задля самої мови», – зазначив перекладач^[55].

Наступний етап перекладацької діяльності – створення дослівного перекладу Біблії українською мовою на основі Септуагінти, на відміну від підходу попередників, які перекладали з давньоєврейської. Ця робота тривала з 1992 р. до 1997 р. Дослідник Ю. Мороз називає три причини такого відходу від давніх правил біблійного товариства:

- три чверті цитат Старого Заповіту в Євангелії відповідають тексту Септуагінти;
- православна і греко-католицька церкви упродовж всієї своєї історії послуговувалися Святим Письмом церковнослов'янською мовою, тобто перекладом із Септуагінти; коли вони почали вживати українську мову богослужіння, постала потреба мати богослужбові тексти українською мовою, перекладені безпосередньо зі Септуагінти;
- до другої половини ХХ ст. на переклад зі Септуагінти існувала заборона від перекладацького відділу Об'єднаних біблійних товариств, оскільки вважалося, що її текст пошкоджений. Археологічні відкриття, зокрема знайдені 1947 р. Кумранські тексти, довели помилковість такої думки і заборону було знято^[56].

Далі почалася кропітка редакторська праця, до якої долучилися Леся Звонська-Денисюк, Богдан Качмар, Павло Смук, Роджер Кавасіні та Микола

^[54] Климончук О. Отець Рафаїл Турконяк: «Переклад Острозької Біблії тривав 30 років». УГКЦ в Кривому Розі. URL: <https://svtr.org.ua>

^[55] Ботвин Т. М. Українські переклади Біблії ХІХ–ХХ століть... С. 64.

^[56] Мороз Ю. А. Національна традиція біблійних перекладів... С. 100.

Це було у 80-х роках ХХ ст. Сьогодні на робочому столі перекладача працює два потужних комп'ютери, в пам'ять яких уведено всі можливі тексти Біблії. Щоб набирати текст старослов'янською мовою, Р. Турконяк самостійно створив старослов'янський шрифт, вимальовуючи на комп'ютері кожну літеру.

Роботу над цим біблійним текстом Р. Турконяк закінчив 2003 р. і 2006 р. видав подарункове видання Острозької Біблії українською мовою.

«Я б ніколи не взявся перекладати, це сталося тому, що покійний Блаженніший Йосиф Сліпий до того мене змусив. Це благословення на таку роботу і тому я взявся за неї, і до сьогодні цим займаюсь, бо хочу, щоб ми мали переклади усіх трьох основних

Жукалюк. Доки текст опрацьовували редактори, Р. Турконяк взявся також за переклад масоретських текстів.

2011 р. вийшло перше видання Біблії, перекладеної Р. Турконяком. Це дослівний переклад із грецького оригіналу. Наступним щаблем перекладацької діяльності стало створення так званого динамічного перекладу.

«Принцип динамічного еквіваленту у перекладі – це підхід, запропонований відомим перекладачем Біблії Юджином Найдою, – зауважує знавець давніх мов Дмитро Цолін, – що передбачає передачу оригіналу так, щоб перекладений текст справляв на сучасного читача таке ж враження, як і оригінал на стародавнього. Тобто, це не завжди буквальный переклад (часто надмірний буквалізм шкодить перекладу не менше, ніж занадто «вільний» підхід), але такий, що відображає адекватно зміст оригіналу»^[57].

Рафаїл Турконяк дуже плідний перекладач. Це він пояснює так:

«Покійний Патріярх Йосиф нас навчив одну річ: «Не шукайте, як не зробити, а шукайте, як зробити». Зазвичай, я починаю свій день о 4-й ранку, бо по-іншому нічого не встигнеш».

Треба наголосити також на тому, що сприяння четвертому перекладу надають усі християнські конфесії, що входять до біблійного товариства, беручи активну участь в обговоренні текстів і використовуючи переклад у богослужбовій практиці та особистому читанні.

Висновки

◆ Фактично вся історія творення українських перекладів Святого Письма відображає в собі історію розвитку та суспільного становища української мови, а також її носіїв. В історії української духовності тісно переплетені три явища: мова – Біблія – самоусвідомлення, яке тісно пов'язане із національною і духовною свободою. Переклад Святого Письма українською мовою сприймався як своєрідний показник літературності мови. А наявність сформованої мовної системи вела до самоусвідомлення українців окремішнім народом і його прагнення до незалежності. Цей взаємозв'язок добре усвідомлювали чиновники Російської імперії. Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор М. Анненков стверджував, що переклад Євангелії українською мовою є «опаснымъ и вреднымъ», тому що «существование особой малорусской литературы, дозволение которой вытекаетъ изъ дозволения Св. Писания на малорусскомъ языкъ, повлечетъ за собою отторжение Малороссіи отъ Россійской державы»^[58].

Історія перекладів Біблії українською мовою свідчить, що Книга книг пройшла складний шлях до українця всупереч перешкодам держави і навіть офіційної церкви та завдяки саможертвності перекладачів і тих, хто сприяв їхній праці. Так склалося в історії нашого народу, що краща части-

^[57] Меренков Г. Дмитро Цолін: «Новий український переклад Біблії повинен бути навіть не багатоконфесійним, а міжрелігійним». Національний університет «Острозька академія». <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2016/18-02-01>

^[58] Мороз Ю. А. Національна традиція біблійних перекладів... С. 160.

на українства, відторгнута тоталітарними режимами, мала можливість і відчувала на собі відповідальність зробити те, чого не могли зробити їхні співвітчизники в умовах Російської імперії чи Радянського Союзу. І робили вони це наперед, не знаючи, коли їхніми здобутками зможе скористатися більшість українців. Тут присутнє ще й своєрідне пророче бачення, віра в те, що тоталітарна система зруйнується або хоча б дасть тріщину, крізь яку можна буде обдарувати співвітчизників Святим Письмом. З цією вірою П. Морачевський передавав свої рукописи до академічної бібліотеки в Петербурзі. З цією вірою П. Куліш, І. Пулюй, І. Огієнко працювали на чужині в найскрутніших умовах, не маючи навіть перспективи видання перекладу. З таким самим баченням і, можливою, з думкою про втрачену родину в Радянському Союзі працював самітник І. Хоменко. З поглядом у майбутнє, на основі найсучасніших наукових методів перекладає і наш сучасник Р. Турконяк.

Перекладачі особливого значення надавали мовній складовій, а їхні праці ґрунтувалися на здобутках літературної мови і водночас збагачували її новотворами і досвідом оригінальних мов. Водночас вони розуміли, що переклад Слова Божого рідною мовою – це не просто спосіб полегшити розуміння, це інакший, набагато сильніший вплив на людину на якомусь інтуїтивному, несвідомому рівні.

Переклади щоразу свідчили про гостру духовну потребу українців, фактично вони зароджувалися у кризових ситуаціях, ставали відповіддю на суспільні та духовні виклики. Зрештою, праця над перекладами об'єднувала українців різних конфесій, що є одним із найкращих досвідів християнської спільності. Творці перекладів мріяли не лише про мовне, а й про духовне єднання народу на підставі Слова Божого: «Святая книга для народу, Усім на щастя й на спасіння, Щоб нам принесла вічну згоду У це й наступні покоління!..»

Бібліографія

- Барщевський Т. Переклади Біблії церковнослов'янською та українською мовами. Переклад Івана Хоменка (1963 р.). Слово. URL: <http://www.god.in.ua/?p=18925>
- Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської і грецької на українську дослівно наново перекладена. Лондон: Британське і закордонне Біблійне товариство. 1963.
- Ботвин Т. М. Українські переклади Біблії XIX–XX століть: лінгвокультурологічний аспект: дис. ... доктора філософії в галузі гуманітарних наук зі спеціальності 035 філологія. Дрогобич, Тернопіль, 2020. 198 с. С. 52.
- Брехуненко В., Стародуб А. Молимося, щоб «допоміг скінчити велику та благословенну працю...» (Листування митрополита Іларіона (Огієнка) та пастора Левка Жабко-Потаповича). Пам'ятки: археографічний щорічник. Київ: Держкомархів України; УНДІАСД. 2007. Т. 7. С. 341–350.
- Бучик О. Проші старого Станиславова. *Sotka.Life*. 16.09.2019 URL: <https://sotka.life/hroshi-staroho-stanyslavova/>
- «Гарячий Куліш» в дзеркалі сучасних досліджень. Презентація книжки Андрія Даниленка. From the Bible to Shakespeare. Pantelejmon Kuliš (1819 – 1897) and the Formation of Literary Ukrainian (Boston: Academic Studies Press, 2016). Часопис РІЧ. URL: <https://chasopys-rich.com.ua/2016/12/24/danylenko-kulish/>
- Гнатенко Л. Псалтир у перекладі П. Морачевського: до історії створення та видання. Науковий потенціал славістики: історичні здобутки та тенденції розвитку: тези

- доповідей Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури (Київ, 21 травня 2015 р.). Київ, 2015. С. 195–196.
- Євангеліє – переклад Пилипа Семеновича Морачевського. URL: https://parafia.org.ua/biblioteka/unikalni-rukopisy/jevanhelije-morachevskoho/vstup_m/
- Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. Київ: Темпора, 2008. С. 34–35.
- Жабко-Потапович Л. Життя Церкви. Історичний нарис. Вінніпег, Чікаго: Дорога правди, 1977. 93 с. С. 36–45.
- Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. Київ: Українське біблійне товариство, 2003. С. 67.
- Закінчення нового перекладу Біблії. Християнський вісник. 1955. Квітень-травень. С. 5–6.
- Климончук О. Отець Рафаїл Турконяк: «Переклад Острозької Біблії тривав 30 років». УГКЦ в Кривому Розі. URL: <https://svtr.org.ua>
- Крат М. Рафаїл Турконяк: «Коли б знав, що мені знадобиться тридцять років для перекладу Острозької Біблії, то ніколи за це б не брався». Друг читача. 16. 10. 2008. URL: <https://vsiknygy.net.ua/interview/592/>
- Меренков Г. Дмитро Цолін: «Новий український переклад Біблії повинен бути навіть не багатоконфесійним, а міжрелігійним». Національний університет «Острозька академія». <https://www.oa.edu.ua/info/news/2016/18-02-01>
- Митрополит Іларіон (І. Огієнко). Біблійні студії: Богословсько-історичні нариси з духовної культури України. Т.1. Вінніпег: Наша Культура, 1963. С. 232–233.
- Мороз Ю. А. *Національна традиція біблійних перекладів: філософсько-релігієзнавчий аналіз. Дис. ... канд. філос. наук: 090011 – релігієзнавство. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка. 2017. С. 170.*
- Науменко В. Ф. Морачевский и его литературная деятельность. Киевская старина. Т. 79. Київ, 1902. Декабрь. С. 459–479.
- Нахлік Є. Біблія в перекладах Пантелеймона Куліша. *Roczniki humanistyczne*. Том XLIV, zeszyt 7. 1996. S. 133–134.
- Новий переклад Євангелії на українську мову. Рідна мова. 1936. № 8. С. 376.
- Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Рідна мова. 1936. № 4. С. 161–164.
- П. Куліш, Лист до І. Пулюя, Париж, 4 грудня 1878. П. О. Куліш (матеріяли і розвідки). Частина II, під ред. К. Студинського. Львів, 1930. С. 40.
- Пулюй Іван (1845–1918). Листи. Тернопіль: Воля, 2007. 544 с. С. 191.
- Пулюй-Куліш. Подвижники нації. За заг. ред. В. Шендеровського. Київ: Рада, 1997. 287 с., С. 87.
- Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Українське біблійне товариство, 1992.
- Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження: Наук. видання. Вінніпег – Київ, 2000. 548 с.
- Тимошик М. Видавництво отців Василіан у Римі: специфіка видань ат особливості редакційно-видавничого процесу. Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2014. Вип. 6. С. 294–310. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Innbyivs_2014_6_22
- Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка. Київ, 1997. 237 с.
- Тимошик М. Історія видавничої справи: Підручник. Київ: Наша культура і наука, 2003. С. 278.
- Фаріон І. Д. Листи Івана Пулюя як джерело історії перекладу Біблії. Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс. 2016. Вип. 769. С. 56–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu_rsd_2016_769_14
- Хоменко Б. В. У храмі рідного слова. Вінниця, 2008. С. 186–191.
- Шендеровський В. Перший повний український переклад Біблії. Дивосвіт Кулішевого слова: матеріали літ.-краєзнав. конф., м. Шостка, 28 трав. 2012 р. Шостка. 2012. С. 19.